

Radosław Kamiński

Geneza i ewolucja polityki społecznej w Wielkiej Brytanii : historyczne determinanty brytyjskiego modelu państwa opiekuńczego

Civitas Hominibus : rocznik filozoficzno-społeczny 5, 27-48

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Radosław Kamiński

Geneza i ewolucja polityki społecznej w Wielkiej Brytanii. Historyczne determinanty brytyjskiego modelu państwa opiekuńczego

Polityka społeczna, pomimo że stanowi jedną z nauk społecznych, ma charakter interdyscyplinarny. Jest w ścisły sposób powiązana z teorią ekonomii, socjologią, psychologią oraz prawem, a także innymi dyscyplinami naukowymi. Polityka społeczna jest pojęciem szerokim i charakteryzowanym oraz definiowanym w różny sposób¹. Według *Małej encyklopedii PWN* polityka społeczna to „celowa działalność państwa i innych instytucji publicznych w dziedzinie kształtowania optymalnych warunków życia i pracy ludności oraz stosunków międzyludzkich; także nauka o celowym oddziaływaniu na układ stosunków społecznych i przekształcaniu warunków życia ludności”². W innym ujęciu jest definiowana jako „wywiązywanie się przez państwo z przyjętych funkcji w zakresie zabezpieczania bytu obywatela; zapewnienie mu pomyślnej ciągłości rozwoju staje się zadaniem podstawowym polityki społecznej”³.

¹ Szeroki katalog definicji prezentuje R. Szarfenberg. Zob. R. Szarfenberg, *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2008, s. 335–359.

² *Mała encyklopedia PWN*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995, s. 668–669.

³ R. Szarfenberg, *Definicje polityki społecznej*, [w:] B. Rysz-Kowalczyk, B. Szatr-Jaworska (red.), *Wokół teorii polityki społecznej. Szkice i studia dedykowane Profesorowi Janowi Daneckiemu na jubileusz siedemdziesiątych piątych urodzin*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR F.H.U., 2003, s. 36–37; za: J. Orczyk, *Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 2005, s. 8.

Współcześnie do podstawowych dziedzin polityki społecznej zalicza się przede wszystkim politykę:

- ludnościową i rodzinną;
- w dziedzinie zatrudnienia, płac, warunków i ochrony pracy;
- mieszkaniową;
- ochrony zdrowia;
- oświatową;
- kulturalną;
- zabezpieczenia społecznego i opieki społecznej;
- ochrony środowiska naturalnego;
- prewencji, zwalczania zjawisk patologii społecznej⁴.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie historii kształtowania się brytyjskiego systemu polityki społecznej, a także próba odpowiedzi na pytanie: „Czy i jaki model państwa opiekuńczego ukształtował się ostatecznie w Zjednoczonym Królestwie?”.

Brytyjski model polityki społecznej kształtował się w sposób ewolucyjny, a przyjęte ostatecznie rozwiązania nie zostały wprowadzone nagle i rewolucyjnie, jak to miało miejsce na kontynencie. Chociaż termin *polityka społeczna* został użyty dopiero przez Charlesa Fouriera na przełomie XVIII i XIX wieku, to udzielana ludziom w najróżniejszych formach pomoc obecna była już od czasów starożytności. W średniowiecznej Anglii zinstytucjonalizowana działalność społeczna początkowo prowadzona była przez Kościół, parafie oraz zakony i koncentrowała się głównie na pracy oświatowej oraz dobroczynnej wśród najuboższych, którzy niejednokrotnie dobrowolnie wybierali stan ubóstwa jako sposób osiągnięcia doskonałości i zbawienia⁵.

Postawy społeczne wobec problemu ubóstwa i ubogich wyrastały w tym okresie – jak pisze B. Geremek – „ze starożytnego chrześcijaństwa, które afirmowało się jako religia ubogich i dzięki temu właśnie zdobywało sobie pierwsze kręgi upowszechnienia”⁶. Tym samym średniowieczne miłosierdzie i pomoc ubogim stały się powinnością każdego chrześcijanina i stanowiły istotny element odkupienia winy. Wspomagając materialnie innych, ludzie bogaci okazywali z jednej strony swoje miłosierdzie, a z drugiej demonstrowali swoją pozycję społeczną oraz pobożność⁷. Istotną rolę odgrywał także Kościół. Jedną z jego misji – na realizację której przeznaczał trzecią lub czwartą część swoich dochodów – było wspomaganie ubogich⁸.

Drugim wymiarem działalności społecznej Kościoła rzymskiego było prowadzenie szkolnictwa. Według źródeł historycznych inspiracją dla rozwoju oświaty kościelnej były postanowienia soboru laterańskiego IV z 1215 r., nakazujące prowadzenie dzia-

⁴ K. Podolski, W. Turnowiecki, *Polityka społeczna*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001, s. 9–10.

⁵ E. Leś, *Działalność dobroczynna w Europie i Ameryce. Tradycje i współczesność*, Centrum Informacji dla Organizacji Pozarządowych BORDO, cz. I, s. 3–4.

⁶ B. Geremek, *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1989, s. 22–23.

⁷ R. Plocharczyk, *Recenzja książki Bronisława Geremka „Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia”*, <http://www publikacje.edu.pl/publikacje.php?nr=5408>, stan z 12.02.2010 r.

⁸ B. Geremek, dz. cyt., s. 23.

łałości oświatowej przy kościołach parafialnych oraz utrzymywanie nauczyciela gramatyki⁹.

Schyłek średniowiecza to jednocześnie pierwszy wielki kryzys społeczeństwa feudalnego, w którym – zdaniem B. Geremka – doszukiwać się należy procesów tworzących społeczeństwo nowoczesne (czy też społeczeństwo pierwszej nowoczesności)¹⁰. Anglia przełomu XIII i XIV wieku była państwem, w którym postępowało rozwarstwienie społeczne i dokonywał się względnie trwały podział na bogatych i bardzo ubogich, do których także zaliczyć należało coraz większą część chłopstwa¹¹. W tym też czasie – charakterystycznym z uwagi na rosnące niepokoje społeczne i brak siły roboczej po okresie czarnej śmierci z lat 1348–1349 – w okresie panowania Edwarda III ogłoszony został w 1349 r. *Ordinance of Labourers*, czyli akt nakładający obowiązek pracy na wszystkich zdrowych na ciele¹². Regulacje państwowe w tym zakresie dopełniła ustawa z 1351 roku o robotnikach, w której próbowano m.in. kontrolować płace i przemieszczanie się siły roboczej oraz ustawa o prawie ubogich z 1388 r.¹³

Pomimo regulacji dokonanych przez parlament angielski problem ubóstwa się nawarstwiał. W ostatniej dekadzie XIV wieku wprowadzone zostały ustawy państwowe zmuszające wręcz Kościół do wspierania ubogich. Za przykład może tu posłużyć ustanowione przez Ryszarda II angielskiego prawo z 1391 roku, nakazujące klasztorom, aby część dziesięciny obracały na pomoc dla ubogich i duchowieństwa parafialnego¹⁴.

Represyjne prawo wprowadzone w XIV wieku, w okresie władzy dynastii Tudorów, stopniowo było zastępowane innymi rozwiązaniami ustawodawczymi¹⁵. Istotny wpływ na reformę dobroczynności w XVI wieku miała reformacja¹⁶, która doprowadziła do „przewartościowania chrześcijańskiej doktryny miłosierdzia i częściowej laicyzacji działań opiekuńczych”¹⁷. Pozbawienie Kościoła katolickiego wszelkich posiadłości i dochodów spowodowało, że utrzymywane dotychczas z funduszy kościelnych przytulki i szpitale zostały zlikwidowane. Konsekwencją tego była konieczność przejęcia większości funkcji socjalnych przez państwo.

⁹ E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., s. 4.

¹⁰ B. Geremek, dz. cyt., s. 90.

¹¹ Tamże, s. 70. Około 1280 roku w Anglii aż 46% społeczeństwa chłopskiego dysponowało zaledwie trzyhektarowymi gospodarstwami, które nie dawały rodzinie chłopskiej możliwości wyżywienia.

¹² Tamże, s. 100–101. Pandemia czarnej śmierci dotarła do Anglii w 1348 roku. Olbrzymia liczba zmarłych (około 1/3 populacji) spowodowała paraliż gospodarczy Europy i Anglii. Skutkiem tego blisko połowa ziemi leżała odłogiem. Niedobór rąk do pracy spowodował wzrost jej kosztów, zachwianie układów społecznych i de facto przyspieszył koniec systemu feudalnego.

¹³ N. Barr, *Ekonomika polityki społecznej*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 1993, s. 27. Obowiązek pracy został nałożony na wszystkich zdolnych do pracy aż do sześćdziesiątego roku życia. Wraz z nim wprowadzono nakaz przyjmowania płac w średniej wysokości, jaką miały one ok. 1325 r. Zakazano również pracodawcom ofiarowania wyższej zapłaty niż nakazana przez statuty. Pracownikom nie wolno było opuszczać swojego miejsca pracy przed upływem kontraktu, a właścicielom ziemskim przyznano się prawo pierwszeństwa do pracy mieszkańców należących do nich wsi. Zob. B. Geremek, dz. cyt., s. 101.

¹⁴ K. Kautsky, *Tomasz More i jego „Utopia”*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1950, s. 121.

¹⁵ N. Barr, dz. cyt., s. 27.

¹⁶ W wyniku reformacji wyłonił się w 1534 roku nowy odłam chrześcijaństwa: anglikanizm. Jego twórcą był Henryk VIII i za jego przyczyną zostały m.in. rozwiązane zakony i znacjonalizowane dobra kościelne.

¹⁷ E. Leś, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka, 2001, s. 23.

W tym okresie – z inicjatywy królewskiej – podjęte zostały w Anglii istotne działania w zakresie opieki nad biednymi, które dodatkowo w znaczący sposób osłabiły działalność charytatywną Kościoła. Należały do nich przede wszystkim statuty Henryka VIII z 1531 r. i 1535 r., polecające sędziom pokoju po wsiach i bajlifom lub burmistrzom w miastach dokonanie przeglądu i spisu niedołączonych oraz chorych na podległym im terenie, a także nakazujące władzom lokalnym miast, hrabstw etc. zapewnienie im utrzymania oraz pracę zdolnym do wysiłku fizycznego¹⁸. Nieco później – w 1576 r. – uchwalono także ustawę o pomocy dla ubogich, zobowiązującą wszystkie hrabstwa i miasta do wystawienia swoich własnych domów poprawczych (*houses of corrections*)¹⁹.

W drugiej połowie XVI wieku problem ubóstwa pogłębił się. Stało się tak – jak diagnozuje E. Leś – wskutek:

przekształceń na wsi i przechodzenia od rolnictwa feudalnego do wczesnokapitalistycznego oraz wzrostu ubóstwa w miastach, wskutek rozwoju przemysłu i gwałtownego wzrostu liczby ludności. (...) Wzrost ludności ubogiej oraz postępująca pauperyzacja w XVI- i XVII-wiecznej Europie sprawiły, że stan ubóstwa jest postrzegany jako zło zagrażające porządkowi społecznemu²⁰.

Dopełnieniem tego stanu rzeczy był nieurodzaj i niepoohamowany wzrost cen zboża, co w ostatniej dekadzie XVI wieku doprowadziło do rozruchów społecznych.

Z punktu widzenia czasów dzisiejszych były to wydarzenia, które składają się na genezę obecnego państwa socjalnego. W odniesieniu do Wielkiej Brytanii dla dopełnienia aktualnego modelu państwa opiekuńczego główny kluczowy wpływ miały ponadto:

- wprowadzenie za czasów Elżbiety I obowiązkowych podatków (1572 r.)²¹;
- ustawa o prawie ubogich z 1601 r.;
- ustawa nowelizująca prawo ubogich z 1834 r.;
- reformy liberalne lat 1906–1914, które oznaczały odejście od kapitalizmu *laissez-faire* (reformy te stworzyły podwaliny państwa opiekuńczego);
- ustawodawstwo powojenne z lat 1944–1948, które ostatecznie dokonało zmiany modelu państwa w kierunku państwa opiekuńczego²².

Wspomniana – jako kluczowa i zarazem „pierwotna” dla genezy współczesnej Wielkiej Brytanii jako państwa socjalnego – ustawa o prawie ubogich z 1601 r. stanowiła swego rodzaju rozwinięcie ustawy z 1576 r. Poor Law Act był w rzeczywistości pakietem ustaw wprowadzających m.in. obowiązkowe podatki na ubogich oraz klasyfikujących tę grupę społeczną na zdolnych i niezdolnych do pracy. Osoby zaliczające się jako zdolne do pracy mogły być do niej zmuszone. W przypadku uchylania się od pracy – zgodnie z ustawą – były karane pobytem w domu poprawczym, do którego trafiały

¹⁸ B. Geremek, dz. cyt., s. 183.

¹⁹ *Marginalizacja i wykluczenie społeczne. Wykład monograficzny 2004/2005*, dr Ryszard Szarfenberg, <http://www.ips.uw.edu.pl/rszarf/wykluczenie/historia.pdf>, stan z 16.02.2010 r. Miały to być – pisze R. Szarfenberg – przybytki kary, pracy i dyscypliny. Regulamin jednego z tych domów stanowił, że osadzeni będą pracować od 5 rano do 8 wieczorem z półgodzinną przerwą na posiłek i piętnastominutową na modlitwę. Osoby, które nie chciały się poddać rygorowi, były chłostane i ograniczano im racje żywnościowe.

²⁰ E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. I, s. 9.

²¹ Tamże, Wprowadzenie podatków umożliwiło władzom lokalnym finansować pomoc na rzecz biednych.

²² N. Barr, dz. cyt., s. 26.

także osoby zaklasyfikowane jako niezdolne do pracy, czyli głównie ludzie starsi, kalecy itp.²³ W praktyce ustawa dokonała podziału ubogich na cztery grupy: pozbawione opieki dzieci, które miały być kierowane do rodzin chłopskich i rzemieślniczych w celu zapewnienia im opieki i nauki zawodu; osoby stare, chore, niedołężne, które mogły liczyć na wspomaganie ze strony gminy w ich miejscu zamieszkania; osoby, które nie miały stałego zajęcia, źródła dochodów (tym gmina miała zapewnić pracę) oraz czwarta grupa – niepoprawni włóczędzy²⁴.

Rozwiązania przewidziane w prawie o ubogich – choć obowiązywać miały wyłącznie przez rok – funkcjonowały ostatecznie do schyłku XVIII wieku²⁵. N. Barr stwierdza:

W końcu jednak jego instytucje, finansowane lokalnie i dostosowane do gospodarki preindustrialnej, znalazły się pod rosnącym naporem ze względu na wzrost ludności, zwiększoną ruchliwość społeczną, industrializację i wahania gospodarcze. Około roku 1795 braki żywności i inflacja wywołana wojną oraz złymi plonami rozszerzyły ubóstwo z bezrobotnych na pracujących²⁶.

W efekcie tego po załamaniu się lokalnego przemysłu, liczba ubogich wzrosła gwałtownie.

W piśmiennictwie brytyjskim – jak zauważa E. Leś – przyjmuje się, że trzeci okres w historii rozwoju organizacji społecznych przypada właśnie na schyłek XVIII wieku i pierwszą połowę XIX stulecia (1780–1840). Jest to okres zróżnicowany pod względem stanowiska wobec ubogich i sposobów ich wspierania²⁷.

Industrializacja i zastosowanie nowych rozwiązań organizacyjno-technicznych umożliwiających zdynamizowanie procesu produkcji doprowadziły również do powstania problemu ubóstwa na wsi. Dla złagodzenia skutków tych działań ustanowiono w 1792 roku prawo nakazujące udzielania pomocy bezrobotnym na obszarach wiejskich²⁸. Za realizację tego prawa uczyniono odpowiedzialnych sędziów pokoju. Zmiany te miały jednak charakter przejściowy, bowiem nadejście rewolucji przemysłowej i rosnący popyt na siłę roboczą w Anglii w krótkim czasie doprowadziły do konieczności przeprowadzenia natychmiastowej reformy obowiązującego blisko 200 lat systemu.

Problem dotychczasowej opieki społecznej oraz konieczności wsparcia i pomocy potrzebującym z jednej strony stał w sprzeczności z obowiązującym modelem państwa, z drugiej natomiast dotyczył coraz większej części społeczeństwa, ogarniętego nasilającym się bezrobociem i postępującym procesem uprzemysłowienia²⁹. Szczególne znacze-

²³ Podmiotem odpowiedzialnym za pomoc na rzecz ubogich stały się parafie, które zobowiązane były do dostarczenia niezbędnych materiałów i narzędzi do pracy. Ustawodawca zobowiązał je również do budowy domów pracy, których do 1777 roku na terenie Anglii i Walii funkcjonowało około 2000. Zob. M. Polak, *Pojęcie, zakres i geneza polityki społecznej*, [w:] R. Gabryszak, D. Magierka (red.), *Wprowadzenie do polityki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Difin, 2009, s. 15.

²⁴ Rysz-Kowalczyk B. (red.), *Leksykon polityki społecznej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR F.H.U., 2001, s. 217.

²⁵ Zob. B. Geremek, dz. cyt., s. 185.

²⁶ N. Barr, dz. cyt., s. 27.

²⁷ E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. II, s. 9.

²⁸ S. Golimowska, *Polityka społeczna państwa w gospodarce rynkowej. Studium ekonomiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, s. 149.

²⁹ Na początku XIX wieku aż co dziesiąty obywatel korzystał z obowiązujących świadczeń z zakresu opieki społecznej. Zob. E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. II, s. 8.

nia odgrywała tutaj doktryna *laissez-faire*, głosząca wolność jednostki przede wszystkim w wymiarze społeczno-ekonomicznym i ograniczająca rolę państwa do roli nocnego stróża, stojącego na straży fundamentalnych zasad wolności gospodarowania i prywatnej własności. „Pomoc dla ubogich, zarówno oparta bezpośrednio na prawie ubogich, jak i wariacie lokalnym, nosiła mniej znamiona piętna społecznego niż później, gdy nabrała owego stygmatu”³⁰. U podstaw takich stanowisk stały przede wszystkim poglądy Benthama, Smitha i Ricardo, w których dominowało ekonomiczne podejście do problemów społecznych³¹. Obawiali się oni przede wszystkim zagrożeń związanych z niepożądanym przyrostem ludności, redukcją płac oraz wzrostem kosztów obsługi całego systemu i postulowali stopniowe zniesienie dotychczasowego systemu.

Efektom pogarszającej się sytuacji był ogłoszony w 1834 roku *Raport o prawie ubogich*, w efekcie którego zgłoszono projekt nowej ustawy, zawierającej treści protestanckie i liberalne. Wprowadzone ustawodawstwo jednoznacznie świadczyło o tym, iż dotychczasowa organizacja pomocy najuboższym, w której gmina była odpowiedzialna za świadczenie wsparcia, wobec wyzwań rewolucji przemysłowej wymagającej mobilności siły roboczej utraciła swoje znaczenie³².

Uchwalona w duchu *laissez-faire* ustawa z 1834 roku zawierała następujące elementy:

- zasadę mniejszych kwalifikacji, która część społeczeństwa określała jako ludzi pełnych sił, ale z niskimi kwalifikacjami; przyznawała ona prawo udzielenia pomocy wyłącznie świadczeniobiorcom (osobom niezdolnym do pracy), których sytuacja nie może ulec poprawie na tyle, aby była ona lepsza niż pracującego z najniższej grupy zarobkowej;
- test domu pracy dla ubogich, tj. uzależnienie przysługującej pomocy od zamieszkania w domu pracy dla ubogich;
- centralizację administracji.

Jak zauważa N. Barr, test pracy dla ubogich nie był zasadą *sensu stricte*, ale „po prostu środkiem egzekwowania zasady mniejszych kwalifikacji. (...) Narzucone zostały dodatkowe ograniczenia, w tym ściśle oddzielenie mężów, żon i dzieci”³³. Stało się tak, ponieważ ustawa z 1834 roku zawierała również przymus pracy dla mężczyzn, którzy – gdy nie mogli znaleźć zatrudnienia – musieli żyć i pracować w domach pracy, które coraz częściej budziły skojarzenia związane z obozami pracy. S. Golimowska pisze:

Pensjonariusze nosili uniformy poddani byli ostrej dyscyplinie i wykonywali najcięższe prace, na przykład w kamieniołomach, przy budowie dróg czy później – kolei. Domy pracy w XIX wieku dostarczały więc taniej siły roboczej, która służyła rozwojowi infrastruktury dla rodzącego się przemysłu i urbanizacji³⁴.

³⁰ N. Barr, dz. cyt., s. 27.

³¹ S. Golimowska, dz. cyt., s. 150.

³² W. H. Beveridge, *Voluntary Action: A Report on Methods of Social Advance*, London: George Allen and Unwin, 1948; za: M. Taylor, J. Kendall, *History of the Voluntary Sector*, [w:] J. Kendall, M. Knapp (eds.), *The Voluntary Sector in the United Kingdom*, Manchester and New York: Manchester University Press, 1997, s. 37.

³³ N. Barr, dz. cyt., s. 28–29.

³⁴ S. Golimowska, dz. cyt., s. 150–151.

Zdaniem B. Geremka ustawę z 1834 r. można traktować jako „pełne zwycięstwo zasady, że opieka społeczna musi być podporządkowana interesom rynku pracy: surowość środków represyjnych ma zwiększać atrakcyjność pracy”³⁵. Prawo dla ubogich miało silnie stymulować jednostki do samodzielnego zapewnienia sobie środków do życia³⁶.

W XIX wieku ustawodawstwo angielskie zaczęło stopniowo wkraczać w kolejne aspekty życia publicznego. Ich wyrazem stały się m.in. tzw. ustawa fabryczna z 1802 r., chroniąca kobiety i dzieci poprzez ograniczenie godzin pracy i unormowanie jej warunków; ustawa z 1847 r. o dotowaniu kształcenia nauczycieli; wsparcie finansowe dla szkolnictwa wprowadzone ustawą o oświacie z 1870 r., której konsekwencją było powstanie obowiązkowego systemu kształcenia podstawowego (1880 r. i 1891 r.) oraz ingerencja w dziedzinie zdrowia publicznego (1875 r.)³⁷.

Schyłek XIX wieku to zauważalny trend ewolucji doktryny klasycznego liberalizmu (leseferyzmu) w kierunku doktryny nowego liberalizmu, zakładającego konieczność sterowania ekonomicznymi siłami w celu zapewnienia społeczeństwu sprawiedliwości i stabilizacji. Zwolennikami nowego liberalizmu w Wielkiej Brytanii przełomu XIX i XX wieku byli Thomas Hill Green i Leonard Hobhouse, który stwierdzał, że państwo w warunkach społeczeństwa przemysłowego powinno wspierać obywateli; regulować zatrudnienie i stosunki pracy, a także prowadzi kompleksową politykę socjalną. U podstaw zmiany ideologii leżały przede wszystkim wzrost i zaostrzenie się problemów społecznych, które szczególnie – pod wpływem postępującej industrializacji i urbanizacji – uwypukliły się na przełomie XIX i XX wieku. Tym sposobem Anglia weszła w kolejny okres w historii rozwoju organizacji społecznych. Dotychczasowy model oparty o prywatne działania filantropijne ewoluował w kierunku zinstytucjonowanej pomocy społecznej organizowanej przez państwo. Jak komentują M. Taylor i J. Kendall:

z czasem okazało się, że poleganie wyłącznie na prywatnej dobroczynności i samopomocy nie jest właściwe, gdyż w ten sposób nie można zaspokoić potrzeb ogółu ludności w dziedzinie zdrowotnej i w zakresie kształcenia³⁸.

Tym samym w pierwszej dekadzie XX wieku w Anglii dokonały się reformy liberalne, które oznaczały ostateczne odejście od kapitalizmu *laissez-faire*. Na całokształt reform przeprowadzonych w latach 1906–1914 składały się:

- ustawy o oświacie: 1906 r. – zezwalająca władzom lokalnym na zapewnienie biednym dzieciom posiłków w szkole; 1907 r. – wprowadzająca badania lekarskie dla dzieci; 1908 r. – uznająca zaniedbywanie dzieci przez rodziców za przestępstwo;
- ustawa o rentach starczych z 1908 r. – zastępująca dotychczasową pomoc realizowaną za pomocą funduszy lokalnych, świadczeniami gwarantowanymi przez państwo;
- ustawa o ubezpieczeniu bezrobotnych z 1911 r. – przyznająca osobie zatrudnionej w niektórych gałęziach przemysłu niskie świadczenia na wypadek utraty pracy;

³⁵ B. Geremek, dz. cyt., s. 286.

³⁶ M. Książkowski, *Polityka społeczna. Wybrane problemy porównań międzynarodowych*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, 1999, s. 22.

³⁷ N. Barr, dz. cyt., s. 29–30.

³⁸ M. Taylor, J. Kendall, dz. cyt., s. 37; za: E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. II, s. 12.

- ustawa o narodowym ubezpieczeniu zdrowotnym z 1911 r., w myśl której główny żywiciel rodziny uprawniony był do zasiłku chorobowego, bezpłatnego leczenia i lekarstw oraz dostępu do sanatorium.

Jak zauważa E. Leś, nowy system ubezpieczeń społecznych kończy:

epokę bez precedensu, trwająca kilka stuleci, w której działania filantropijne i działalność publicznej opieki społecznej były jedynymi instytucjami zapewniającymi pomoc najuboższym i otwiera się nowy rozdział w historii zorganizowanej działalności społecznej i interwencjonizmu państwa w sprawach ochrony socjalnej³⁹.

Zdaniem N. Barra:

reformy były stosunkowo nieznaczne i o ograniczonym zasięgu, oraz że jedynie system rent starczych dokonywała istotnej redystrybucji od bogatych do biednych. Nowy liberalizm z tego punktu widzenia nie był tak bardzo nowy. Nadal bezwzględnie akceptował on kapitalizm i w tym sensie był tylko reinterpretacją starego liberalizmu⁴⁰.

System ubezpieczenia społecznego w 1911 roku był osiągnięciem partii liberalnej, autora projektów reform, a współpraca z socjaldemokratami miała wyłącznie charakter taktyczny⁴¹. Wielka Brytania – jako drugie państwo europejskie po Niemczech – wprowadziła załazek systemu charakterystycznego dla przyszłego państwa opiekuńczego.

W latach 1914–1929 kwestie związane z polityką społeczną nie były w szczególności sposobem rozszerzane i modyfikowane. Wprowadzone przed I wojną światową ustawodawstwo w dostateczny sposób regulowało w tym okresie sprawy socjalne⁴². Załamanie obowiązującego systemu przyniósł dopiero kryzys przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku, który z jednej strony wykazał jego niewydolność w obliczu olbrzymiego przyrostu bezrobotnych, z drugiej natomiast pozwolił na lepsze zrozumienie problemów biedy i bezrobocia. Nastąpił w tym okresie gwałtowny wzrost wypłacanych zasiłków, które w obliczu kryzysu musiały zostać zmniejszone i skrócone. Wprowadzona została ustawa o składkowych rentach wdowich, sierocych i starczych (1925 r., znowelizowana w 1929 r.)⁴³.

Okres po wielkim kryzysie i poprzedzający wybuch II wojny światowej to czas ewolucji opieki społecznej i kształtowania się współczesnego państwa opiekuńczego. Istotne znaczenie odgrywają tutaj założenia polityki interwencjonizmu państwowego, opracowane przez J. Keynesa. W swym dziele *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza* (1936) opowiadał się za intensywną interwencją państwa w życie gospodarcze. Twierdził, że ogólny poziom produkcji, dochodów i zatrudnienia zależy przede wszystkim od wielkości inwestycji, która jest ograniczana niedostatecznym popytem. Tym samym państwo powinno podjąć takie działania z zakresu polityki społecznej, które mogłyby

³⁹ Tamże, s. 6–7.

⁴⁰ N. Barr, dz. cyt., s. 36.

⁴¹ R. Szarfenberg, *Krytyka i afirmacja...*, dz. cyt., s. 98.

⁴² Godne odnotowania są jedynie ustawa z 1919 r. o budownictwie mieszkaniowym i planowania miast, która zobowiązywała władze lokalne do zapewnienia odpowiedniej liczby mieszkań w związku z niedostatkiem, jaki powstał w wyniku zaniechania budownictwa w okresie wojennym oraz ustawa z 1920 r. rozszerzająca ustawę o ubezpieczeniu na wypadek bezrobocia na szerszą grupę pracowników.

⁴³ N. Barr, dz. cyt., s. 40–41.

przyczynić się do wzrostu możliwości konsumpcyjnych najuboższych⁴⁴. Wkrótce interwencjonistyczne idee J. Keynesa uzyskiwały coraz bardziej powszechną akceptację.

Jedną z głównych przyczyn odejścia od zasady tradycyjnego liberalizmu gospodarczego była II wojna światowa, która wręcz zmusiła rząd brytyjski do strategicznej zmiany polityki społecznej i rozszerzenia uprawnień socjalnych na niespotykaną w historii skalę. Powszechne stało się w tym czasie twierdzenie, że – jak pisze J. Wiśniewski:

rynek nie potrafi stworzyć wartości spajających tkankę społeczną, a pojęcia obywatelkości, patriotyzmu czy dziedzictwa narodowego nie mają wymiernej ceny. (...) Nieuregulowany rynek, powodujący kryzysy ekonomiczne, bankructwa i masowe zwolnienia, wymaga asekuracji, ponieważ (...) rodzi nierówności i marginalizuje tych, którzy nie są w stanie konkurować z powodu fizyczno-psychicznych ograniczeń⁴⁵.

Osobą odpowiedzialną za sporządzenie aktualnej diagnozy i przygotowanie projektu reform uczyniono liberała W. H. Beveridge'a. W listopadzie 1942 r. przedstawił on raport, w którym zalecał konieczność przeprowadzenia reformy poprzez: stworzenie systemu zasiłków rodzinnych, utworzenie ogólnodostępnej służby zdrowia oraz przeciwdziałanie bezrobociu poprzez utrzymanie przez państwo pełnego poziomu zatrudnienia. Organizacja ubezpieczeń społecznych powinna być traktowana jako część kompleksowej polityki społecznej, a zabezpieczenie społeczne powinno być gwarantowane przez państwo⁴⁶. Określone przez Beveridge'a zasady odnosiły się do pięciu plag, które – jego zdaniem – trapiły ludzkość. Zaliczał do nich: choroby, niewiedzę, uzależnienie, ubóstwo i nędzę mieszkaniową. Zdaniem Beveridge'a zapobieganie:

niedostatkom i przynoszenie ulgi w chorobie – szczególny cel usług pomocy socjalnych – stanowią w rzeczywistości wspólny interes wszystkich obywateli. Fakt ten zapewne można sobie łatwiej i głębiej uświadomić podczas wojny niż w czasie pokoju, albowiem wojna rodzi jedność narodu i gotowość do poświęcenia interesów osobistych dla wspólnej sprawy⁴⁷.

Raport społeczny Beveridge'a w konsekwencji doprowadził do uchwalenia w latach 1944–1948 pakietu ustaw, na które składały się:

- ustawa o oświacie z 1944 r. – zapewniająca bezpłatne kształcenie na poziomie podstawowym i średnim;
- ustawa o ubezpieczeniu społecznym z 1946 r. – wprowadzająca obowiązkową składkę ubezpieczeniową, gwarantującą świadczenia z tytułu i na wypadek: bezrobocia, choroby, macierzyństwa, wdowieństwa, osiągnięcia wieku emerytalnego, zasiłku po-grzebowego i refundacji kosztów związanych z pochówkiem;
- ustawa o państwowej służbie zdrowia z 1946 r. – wprowadzająca system powszechnej i bezpłatnej służby zdrowia;

⁴⁴ H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, s. 438–439.

⁴⁵ J. Wiśniewski, *Pewniej i również*, „Tygodnik Powszechny”, 2003, nr 21.

⁴⁶ *Report by Sir William Beveridge Presented to Parliament by Command of His Majesty, November 1942*, <http://www.sochealth.co.uk/history/beveridge.htm>, stan z 20.02.2010 r.

⁴⁷ W. H. Beveridge, *Social Insurance and Allied Services*, London: HMSO, 1942; za: A. Giddens, *Poza lewicą i prawicą*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2001, s. 153.

- ustawa o ubezpieczeniu społecznym z 1948 r. – wprowadzająca powszechny system zabezpieczeń dla osób nieobjętych ubezpieczeniem;
- ustawa o pomocy społecznej i państwowej służbie zdrowia z 1948 r.;
- ustawa o wypadkach przy pracy z 1948 r.

Wprowadzone 5 lipca 1948 r. w duchu doktryny J. Keynesa ustawy dokonały rewolucyjnej zmiany w zakresie funkcji współczesnego państwa i zapoczątkowały działalność współcześnie nam znanego terminu państwa opiekuńczego⁴⁸.

Ustawa o powszechnym ubezpieczeniu – jak zauważa E. Leś:

praktycznie wyeliminowała towarzystwa pomocy wzajemnej (...) i przekazała administracji centralnej bezpośrednio zarządzanie ubezpieczeniami społecznymi. Podobnie większość szpitali prowadzonych dotąd przez organizacje społeczne została przejęta przez państwo. Organizacje społeczne utrzymały natomiast prowadzenie szkół podstawowych i średnich, dzieląc to zadanie z samorządami lokalnymi⁴⁹.

W latach 1945–1951, w okresie rządów Partii Pracy, zakończył się oficjalnie okres kształtowania państwa socjalnego, opartego na dziewiętnastowiecznych doświadczeniach i badaniach, w którym nastąpiło ostateczne przejęcie wszelkich zadań sektora prywatnego przez państwo⁵⁰.

Za charakterystyczne cechy dla ukształtowanego państwa dobrobytu należy uznać:

- 1) politykę pełnego zatrudnienia;
- 2) interwencję państwa w gospodarkę poprzez: system zamówień państwowych, planowanie *makro*, nacjonalizację gałęzi produkcji deficytowych lub mało rentowych z punktu widzenia postulatu zatrudnienia;
- 3) działalność socjalną w postaci zasiłków, systemu emerytur, państwowej opieki zdrowotnej, publicznej pomocy społecznej samorządowej, pomocy socjalnej na wypadek bezrobocia;
- 4) działalność edukacyjną, świadczoną z budżetu państwa, przeważnie stopnia podstawowego;
- 5) znaczący mecenat państwa w sferze organizacji i funkcjonowania kultury;
- 6) zacieranie różnic w dochodach poprzez system progresji podatkowej;
- 7) formalne zagwarantowanie tych działań przez charakterystykę ustrojową państwa jako państwa prawnego o społecznej gospodarce rynkowej⁵¹.

Powojenne ćwierćwiecze – zapoczątkowane rządami Partii Pracy – to okres stabilizacji i budowy *welfare state*. Jednakże w reformach Beveridge’a – choć przeprowadzonych w oparciu o doktrynę J. Keynesa – odczuć się dało duch liberalizmu, historycznie warunkującego brytyjskie rozwiązania. Jak słusznie bowiem stwierdza T. Schaff, „usta-

⁴⁸ Wielu autorów uznaje 5 lipca 1948 r. za oficjalną datę powstania *welfare state*. Zob. N. Barr, dz. cyt., s. 40–41.

⁴⁹ E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. III, s. 7.

⁵⁰ M. Bruce, *The Coming of the Welfare State*, London 1972, s. 25; za: N. Barr, dz. cyt., s. 49.

⁵¹ L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005, s. 412–413.

wa o ubezpieczeniach narodowych i o pomocy społecznej oznaczały koniec starej ustawy o ubogich, jednak niekoniecznie koniec obowiązywania jej zasad⁵².

W początkowym okresie (do połowy lat 50. XX wieku) przyjęte rozwiązania ustawowe zdawały się wypełniać swoją funkcję. Zdecydowanie pomocna jego rozwojowi – i dotyczyło to całej Europy – była powojenna koniunktura gospodarcza. Wysoki wzrost gospodarczy w połączeniu z niesłabnącym popytem na siłę roboczą, sprzyjał finansowaniu inwestycji społecznych. Z czasem jednak – w obliczu charakterystycznych zjawisk dla państw Europy Zachodniej po II wojnie światowej – nastąpiło przeciążenie systemu. Przede wszystkim okazało się, że system emerytalny – oparty na niskich składkach – nie jest w stanie zabezpieczyć odpowiedniego poziomu dla osób korzystających w przyszłości z tych świadczeń. W efekcie tego w roku 1959 uchwalono ustawę o emeryturach stopniowalnych, zwiększająca od 1961 r. – po opłaceniu dodatkowej składki – świadczenia emerytalne. Rozwiązanie to również okazało się niewystarczające i na mocy ustawy o emeryturach z ubezpieczenia społecznego z 1975 r. wprowadzono emerytury dodatkowe, których wysokość powiązana została z zarobkami ubezpieczonego⁵³.

W 1966 – w obliczu rosnącego problemu najuboższych – dokonały się także zmiany w zakresie świadczeń z ubezpieczenia społecznego. Wprowadzono powiązany bezpośrednio z zarobkami dodatek do zasiłków dla bezrobotnych (zniesiony ostatecznie w 1982 r.) i zasiłków chorobowych (zreformowany w 1983 r.). Nienaruszony pozostał natomiast aż do końca lat 70. system wsparcia rodziny⁵⁴.

W miarę upływu czasu okazało się natomiast, że wprowadzenie mechanizmów charakterystycznych dla państwa opiekuńczego – pomimo zaangażowania w politykę społeczną środków budżetowych – nie zlikwidowało problemu ubóstwa, który nasilił się w latach 60. XX wieku. Potwierdzają to m.in. Taylor i Kendall, pisząc, że „ubóstwo i inne problemy społeczne nie zostały wyeliminowane mimo konsolidacji państwa opiekuńczego”⁵⁵. Problem ten dotyczył głównie rodzin pracowniczych, niekwalifikujących się do świadczeń z pomocy społecznej. Problemem brytyjskiej polityki socjalnej okazała się przede wszystkim redystrybucja świadczeń, której adresatem nie byli najbardziej potrzebujący, a klasy średnie⁵⁶. Pomimo rosnących nakładów na wydatki socjalne, koncepcję *welfare state* dotknął kryzys. Co charakterystyczne, w 1960 r. wielkość wydatków publicznych (uwzględnianych jako % PKB), była na porównywalnym poziomie do roku 1937⁵⁷, ale udział wydatków na cele socjalne już się podwoił⁵⁸. Jak stwierdza D. Cohen,

⁵² T. Scharf, *Polityka społeczna w Wielkiej Brytanii: od ustawy o ubogich do „trzeciej drogi”*, [w:] K. Kraus, T. Geisen, K. Piątek (red.), *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005, s. 66.

⁵³ S. Pieńkowska, *Publiczny system emerytalny w Wielkiej Brytanii*, „Polityka Społeczna”, 2007, nr 2. Rozwiązania te modyfikowane były także w latach późniejszych.

⁵⁴ Zob. N. Barr, dz. cyt., s. 50–51.

⁵⁵ M. Taylor, J. Kendall, dz. cyt., s. 55; za: E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. III, s. 8.

⁵⁶ T. Scharf, dz. cyt., s. 68.

⁵⁷ M. Księżpolski, *Polityka społeczna. Wybrane problemy...*, dz. cyt., s. 43.

⁵⁸ K. Zamorska, *Perspektywy państwa opiekuńczego we współczesnym liberalizmie*, [w:] R. Olszewski, Z. Tymoszek (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004, s. 167.

państwo opiekuńcze „prawie samo się narzuciło: społeczeństwo progresywnie rewindykowało prawa do edukacji, do opieki zdrowotnej, do emerytury, przekraczając zawsze plany rządowe”⁵⁹.

T. Schaff wymienia trzy kompleksy problemów, które złożyły się na niewydolność systemu:

- 1) słabość systemu, polegająca na ograniczonych źródłach dochodów, z których nie można było zapewnić powszechnych świadczeń na przyjętych poziomach;
- 2) przemiany demograficzne i zmiany w strukturze rodziny, które doprowadziły do zwiększenia znaczenia świadczeń z pomocy społecznej w budżecie obywateli;
- 3) niewystarczające środki będące do dyspozycji państwa, co w efekcie ograniczyło ludziom starszym dostęp do świadczeń pieniężnych⁶⁰.

Rosnące nakłady finansowe państwa, wpływające odwrotnie proporcjonalnie na zapewnienie ustawowych świadczeń ustawowym beneficjentom, stały się wkrótce – w obliczu kryzysu ekonomicznego lat 70. – powodem gwałtownej krytyki idei *welfare state*. Jak zauważa T. Schaff – „jego najważniejsze zadania (zwalczanie ubóstwa i zabezpieczenie socjalne) jawiły się wielu obywatelom jako niespełnione obietnice”⁶¹.

Idea państwa opiekuńczego – co podkreślali jego krytycy – doprowadziła do powszechnego wyobrażenia, że rynek nie może być wyłącznym regulatorem polityki społecznej, a za jej prowadzenie odpowiedzialne jest wyłącznie państwo. Konsekwencją tego zjawiska była dewaluacja prywatnych inicjatyw w zakresie działalności produkcyjnej, ograniczone wolności osobiste poprzez wzmocnienie zależności jednostki od państwa oraz przeciążony budżet. Stało się więc oczywistym, że dotychczasowy model państwa opiekuńczego musi zostać poddany głębokiej reformie, tym bardziej, że dokonanie pewnych ograniczeń strukturalnych postulowali zarówno politycy prawicowi, jak i lewicowi⁶².

Z propozycjami przewartościowania Beveridge’owskiego wzorca welferyzmu liberalowie wystąpili u progu lat 70., jeszcze pod kierownictwem Josepha Grimonda.⁶³ Zakwestionowali oni teorię J. Keynesa, krytykując jednocześnie niszczący wpływ państwa opiekuńczego na moralną tkankę społeczeństwa, a w jej miejsce proponowali wprowadzenie neoliberalnego monetaryzmu Friedmana.

Za punkt wyjścia do przedstawienia nowych propozycji posłużyła krytyka dotychczasowego modelu *państwa dobrobytu*: wytykano uzależnienie jednostek czy wręcz całych grup społecznych od opieki socjalnej, a przez to pozbawienie ich możliwości uczenia się społecznej odpowiedzialności. Sytuacje tego rodzaju ograniczają przedsiębiorczość człowieka i tworzą przesłanki do kształtowania się postaw pasywnych i rozwoju mentalności roszczeniowej⁶⁴.

⁵⁹ D. Cohen, *Kłopoty dobrobytu*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 1998, s. 20.

⁶⁰ T. Scharf, dz. cyt., s. 67.

⁶¹ Tamże, s. 68–69.

⁶² A. Giddens, dz. cyt., s. 87.

⁶³ A. Zięba, *Współczesne brytyjskie doktryny polityczne*, Białystok: Wydawnictwo Temida 2, 2001, s. 178.

⁶⁴ Tamże, s. 178.

Tym samym w Wielkiej Brytanii nastąpił zdecydowany krok w stronę przedwojennych zasad liberalno-rynkowych.

Zwycięskie dla Partii Konserwatywnej wybory w 1979 r. oznaczały zwrot polityki Wielkiej Brytanii w stronę tradycyjnych wartości konserwatyzmu: zhierarchizowanego porządku społecznego, silnego narodu i państwa, roli rodziny oraz religii i kościoła⁶⁵. Rząd M. Thatcher postawił sobie za jeden z celów reformę dotychczasowego systemu polityki społecznej i zmniejszenia wydatków publicznych, które były podstawowym źródłem inflacji i kryzysu państwa. Reformy społeczne zostały zdeterminowane przez czynnik historyczno-funkcjonalny, co oznaczało powrót do idei leseferyzmu poprzez zdecydowane podkreślenie indywidualizmu i prywatnej przedsiębiorczości⁶⁶. W myśl norm konserwatywnego welferyzmu – pomoc ze strony państwa powinna zostać oparta na zasadach incydentalności oraz selektywności opieki socjalnej i obejmować indywidualnymi świadczeniami z tytułu opieki społecznej kategorię osób najbardziej tej pomocy potrzebujących (inwalidów, upośledzonych, chronicznie chorych, niezdolnych do pracy itp.)⁶⁷. „Przede wszystkim chcemy wspomagać rodziny, aby pomagały same sobie. Troska o starszych – lub upośledzonych – krewnych jest jednym z najbardziej naturalnych instynktów człowieka”⁶⁸. Priorytetowe znaczenie dla polityki M. Thatcher miała zmiana mentalności społeczeństwa, które powinno przejąć od państwa odpowiedzialność za siebie i w oparciu o własność – źródło m.in. wolności – przeprowadzić renesans demokracji⁶⁹.

Restrukturyzacja brytyjskiego *welfare state* dokonała się stopniowo poprzez wprowadzanie do systemu mechanizmów prorynkowych, które zadeklarowała Partia Konserwatywna w 1979 r.⁷⁰. Przebudowa państwa – jak zauważa T. Scharf – dokonała się w trzech etapach, poprzez:

- 1) prywatyzację sfer społeczno-politycznych;
- 2) ograniczenie wydatków społeczno-politycznych korporacji komunalnych;
- 3) instrumentalizację zaostrzającej się nierówności społecznej w trakcie wdrażania neo-liberalnej polityki gospodarczej⁷¹.

Priorytetowe znaczenie dla rządu M. Thatcher miała polityka gospodarcza (walka z inflacją, redukcja zatrudnienia w służbie cywilnej, ograniczenie wydatków rządowych i zbilansowanie budżetu państwa)⁷². Wymierne jej korzyści przyniosły wczesne lata 80. Odbyło się to w dużej mierze poprzez reformę całej polityki społecznej w wielu jej

⁶⁵ A. Jamróz, *Między liberalizmem socjalnym a neoliberalizmem. O ewolucji powojennego liberalizmu*, [w:] R. Olszewski, Z. Tymoszek (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004, s. 215.

⁶⁶ Zob. T. S. Ceran, *Thatcheryzm jako doktryna społeczno-polityczna*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008, s. 59–60.

⁶⁷ A. Zięba, dz. cyt., s. 63.

⁶⁸ *The Conservative Manifesto 1997*, London: Conservative Central Office, 1997, s. 17; za: A. Zięba, dz. cyt., s. 63.

⁶⁹ Zob. T. S. Ceran, dz. cyt., s. 61–63.

⁷⁰ Było to słynne *Pięć zasad*, zob. <http://www.conservativemanifesto.com/1979/1979-conservative-manifesto.shtml>, stan z 26.02.2010 r.

⁷¹ T. Scharf, dz. cyt., s. 70–71.

⁷² Zob. T. S. Ceran, dz. cyt., s. 83–87.

aspektach. Główne zmiany dotyczyły: państwowej służby zdrowia, edukacji, polityki mieszkaniowej oraz rent i emerytur.

Reforma edukacji przeprowadzona została w trzech etapach (1980 r., 1986 r. i 1988 r.) i miała na celu podwyższenie poziomu nauczania przez wprowadzenie konkurencyjnych zasad funkcjonowania publicznych placówek oświatowych oraz wprowadzenie dotowanych szkół prywatnych. Finansowanie szkół pozostało w gestii samorządów, ale uczniowie (rodzice) mogli dokonać wyboru placówki samodzielnie.

Szczególnie duże kontrowersje wzbudziła reforma mieszkaniowa, w znaczny sposób ograniczająca działalność państwa w tej sferze. Jej założeniem – zgodnym z doktryną liberalną – było ustanowienie – poprzez sprzedaż lokali socjalnych ich mieszkańcom – własności hipotecznej, a wsparciem dla polityki mieszkaniowej miały pozostać ulgi podatkowe od kredytów i zasiłek mieszkaniowy dla najbiedniejszych.

Reforma służby zdrowia zakładała poszerzenie świadczeń zdrowotnych w oparciu o sektor prywatny i wprowadzenie elementów wolnorynkowej konkurencji. Reforma ta stała się faktem dopiero w styczniu 1988 r. Stało się tak z dwóch względów: po pierwsze – jej przeprowadzenie na początku drogi reform socjalnych M. Thatcher mogło doprowadzić do spadku poparcia dla Partii Konserwatywnej; po drugie – reforma musiała zostać przeprowadzona ponieważ u progu 1987 r. National Health Service stał na skraju bankructwa⁷³. Ostatecznie przeprowadzona została w oparciu o cztery podstawowe zasady:

- 1) każdy – bez względu na dochody – musi mieć zapewniony ten sam wysoki standard opieki medycznej;
- 2) każdy pacjent musi mieć możliwość wyboru, z jakich form opieki chce skorzystać zarówno w sektorze prywatnym jak i państwowym;
- 3) zmiany muszą prowadzić do rzeczywistej poprawy świadczonych usług;
- 4) decyzje medyczne i finansowe muszą być podejmowane na najniższym szczeblu, jak najbliżej pacjenta⁷⁴.

Jednym z celów realizowanej reformy było poznanie faktycznych kosztów leczenia i stworzenie systemu racjonalnego wydatkowania środków. Był to krok w kierunku idei podążania pieniędzy za pacjentem. Wynagrodzenie lekarzy odbywać się miało według zasady kapitacyjnej, a szpitale – zarządzane przez profesjonalnych menedżerów – mogły odtąd tworzyć samorządowe stowarzyszenia oraz świadczyć usługi także na rynku prywatnym.

W efekcie tych zmian powstał w Wielkiej Brytanii pluralistyczny model zabezpieczenia społecznego, w którym budżet państwa pokrywać miał większość wydatków związanych z: opieką zdrowotną, oświatą i pomocą środowiskową, przekazując jednocześnie obowiązek świadczenia usług instytucjom (organizacjom społecznym i sektorowi prywatnemu)⁷⁵. Co istotne – w okresie rządów torysów – Wielka Brytania jako jedyny członek ówczesnego EWG stawiała silny opór wobec wspólnotowych regulacji w sferze

⁷³ Tamże, s. 108.

⁷⁴ M. Thatcher, *Lata na Downing Street. Wspomnienia z okresu pełnienia funkcji premiera rządu Zjednoczonego Królestwa*, przekł. A. Kościukiewicz, K. Michalska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 1996; za: T. S. Ceran, dz. cyt., s. 108–109.

⁷⁵ E. Leś, *Działalność dobroczynna...*, dz. cyt., cz. III, s. 8.

socjalnej i nie podpisała Karty Socjalnej Pracowników w 1989 r. oraz protokołu z Maastricht o wspólnej polityce społecznej (1992 r.)⁷⁶.

Przeprowadzone reformy gospodarcze (m.in. poprzez scedowanie na jednostkę i jej rodzinę części zadań z zakresu opieki społecznej dotychczas zabezpieczanych przez państwo, reforma mieszkalnictwa, zmniejszenie roli związków zawodowych oraz zaprzestanie subsydiowania nierentownych przedsiębiorstw) przyniosły wymierne korzyści: z jednej strony w postaci likwidacji w 1987 r. deficytu finansów publicznych, z drugiej natomiast wysokiego wzrostu PKB. Nie uległy jednak zmniejszeniu koszty budżetowe przeznaczone na realizację przez państwo zadań z zakresu pomocy socjalnej. Procent PKB przeznaczony na politykę społeczną stale wzrastał: od 21,6% w 1980 r., przez 24,4% w 1986 r., po 27,7% w kulminacyjnym roku 1995 r.⁷⁷ Większość tych środków była przeznaczona na wydatki emerytalne. Tym samym trudno jest obronić tezę, że rząd M. Thatcher zlikwidował *welfare state*. Dokonał raczej – jak słusznie zauważa T. S. Ceran – zmiany modelu społeczeństwa, w którym to jednostka przejęła od państwa część odpowiedzialności za zapewnienie sobie dobrobytu. Nie oznacza to jednak, że odbyło się to bez skutków ubocznych⁷⁸. W latach 80. gwałtownie podniósł się poziom bezrobocia, wzrosła nierówność społeczna i szczególnie dobitnie dawał o sobie znać problem bezdomności oraz żebractwa.

Ostatnia modyfikacja brytyjskiego *welfare state* dokonała się po 1997 r., za rządów zreformowanej Partii Pracy Tony'ego Blaira. Główny wpływ na zmiany systemowe i politykę nowego gabinetu miały prace naukowe A. Giddensa. Zaproponował on nowe rozwiązanie, jednocześnie odrzucające komunizm oraz kapitalizm i mające stanowić alternatywę wobec liberalizmu i konserwatyzmu⁷⁹. Była to koncepcja tzw. trzeciej drogi, w której: „państwo opiekuńcze powinno zostać zastąpione przez państwo inwestycji społecznych, działające w kontekście społeczeństwa pozytywnych zabezpieczeń społecznych”⁸⁰. Trzecia droga oznaczać miała – jak stwierdzał A. Giddens – konieczność dokonania niezbędnej rekonstrukcji funkcji państwa i rządu. W kwestiach ogólnospołecznych obowiązkiem rządu powinno być dostarczanie rozmaitych dóbr publicznych (łącznie z formami zbiorowego zabezpieczenia opieki społecznej) oraz ochrona pokoju społecznego poprzez kontrolę środków przemocy, przy jednoczesnym zapewnieniu utrzymania porządku. Działalność publiczna miała być wykonywana przez państwo w partnerstwie z instytucjami społeczeństwa obywatelskiego na rzecz odrodzenia i rozwoju społeczności⁸¹.

W swej ideologii A. Giddens szczególnie istotne znaczenie przypisywał wszelkim aspektom związanym z pracą, gdyż:

⁷⁶ Opór Wielkiej Brytanii w kwestii wspólnotowej polityki społecznej trwał do 1997 r. Po dojściu do władzy labourzystów. Podczas ratyfikacji traktatu amsterdamskiego Wielka Brytania sygnowała także porozumienia w sprawie polityki społecznej z Maastricht, dotyczące wspólnotowej polityki społecznej, zatrudnienia, ochrony środowiska, ochrony zdrowia, ochrony konsumenta.

⁷⁷ J. Clarke, *Changing Welfare, Changing States – New Directions in Social Policy*, London: Sage, 2004, s. 16.

⁷⁸ T. S. Ceran, dz. cyt., s. 121–122.

⁷⁹ L. Dubel, dz. cyt., s. 417.

⁸⁰ A. Giddens, *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1999, s. 104.

⁸¹ Tamże, s. 64.

ma podstawowe znaczenie dla zwalczania niedobrowolnego wykluczenia. Praca niesie ze sobą liczne korzyści: przynosi jednostce dochód, daje poczucie stabilizacji i celu w życiu, tworzy bogactwo dla całego społeczeństwa. (...) Tradycyjne programy walki z ubóstwem należy zastąpić nowymi, nakierowanymi na społeczność, dopuszczającymi większą demokratyczną partycypację, a także skuteczniejszymi. W budowaniu społeczności kładzie się nacisk na sieci wsparcia, samopomoc oraz rozwijanie kapitału społecznego jako środki prowadzące do ekonomicznego odrodzenia środowisk o niskich dochodach. Walka z nędzą wymaga zastryku zasobów ekonomicznych, ale mającego wesprzeć lokalne inicjatywy. Pozostawienie ludzi na garnuszku opieki społecznej wyklucza ich przeważnie z szerszego społeczeństwa. Ograniczanie zasiłków, by zmusić do pracy, wpycha ich na zatłoczony rynek nisko opłacanej pracy⁸².

Prace i idee A. Giddensa znalazły odzwierciedlenie w programie New Labour, gdzie wyraźnie zaakcentowano potrzebę przechodzenia od zasiłku do pracy. Państwo miało w dalszym ciągu pełnić funkcję opiekuńczą, ale zreformowaną, odbiurokratyzowaną i zrjonalizowaną, a wygospodarowane środki w pierwszej kolejności przekazywać na oświatę, edukację i służbę zdrowia. Tym samym miałyby możliwość zagwarantować pomoc najbardziej potrzebującym, propagując jednocześnie ideę pracy i jej etyki⁸³. Wyrazem zmian oblicza Partii Pracy był *Manifest socjaldemokratyczny*.

Popieramy gospodarkę rynkową (...) Naszym celem jest modernizacja państwa opiekuńczego, a nie jego demontaż. (...) Wyczerpywanie się polityki *podatków i wydatków* każe radykalnie zmodernizować sferę budżetową i usprawnić usługi publiczne, (...) nie wahamy się promować tu idei wydajności, konkurencyjności i wzorowej pracy⁸⁴.

Polityka socjalna rządu T. Blaira została oparta o zasadę „praca dla tych, którzy pracować mogą; zabezpieczenie socjalne dla tych, którzy nie mogą pracować”⁸⁵ i skoncentrowała się na trzech głównych aspektach:

- 1) poprawieniu warunków strukturalnego wzrostu gospodarczego poprzez ingerencję państwa w rynek pracy;
- 2) inwestowaniu w kapitał ludzki jako najlepszą formą pomocy społecznej (głównym powodem bezrobocia jest bowiem brak umiejętności i odpowiedniego przeszkolenia);
- 3) zachęceniu ludzi w wieku produkcyjnym do podjęcia lub kontynuowania zatrudnienia.

Trudno nie zauważyć, że trzecia droga zaproponowana przez Partię Pracy była – w pewnej części – kontynuacją rozwiązań proponowanych wcześniej przez konserwatyistów. Zrywała ona w sposób zdecydowany z tradycyjnymi ideami socjaldemokracji, popierając indywidualizm i proponując model gospodarki wolnorynkowej połączonej z aktywną polityką socjalną⁸⁶. Tym samym labourzyści całą politykę socjalną podporządkowali zwiększeniu poziomu zatrudnienia, który stanowić miał podstawę społecznej

⁸² Tamże, s. 98.

⁸³ W. Ziętara, *Idee liberalne we współczesnej doktrynie socjaldemokracji*, [w:] R. Olszewski, Z. Tymoszek (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004, s. 215.

⁸⁴ T. Blair, G. Schroeder, *Trzecia droga. Manifest socjaldemokratyczny*, „Gazeta Wyborcza”, 1999, nr 159.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ T. S. Ceran, dz. cyt., s. 132.

sprawiedliwości i gwarancję realizacji praw socjalnych. Działaniom tym towarzyszyło wzmocnienie prawa pracy oraz uprawnień pracowniczych poprzez wprowadzenie płacy minimalnej i ograniczenie czasu pracy. Zreformowano również system pomocy społecznej, łącząc uprawnienia socjalne z określonymi obowiązkami (np. aktywnego poszukiwania pracy), a także zmniejszono koszty pracy. Ważną rolę miało w tym systemie spełniać wspierane przez rząd szkolnictwo oraz szeroki system szkoleń uzupełniających oraz podnoszących kwalifikacje. Pomoc państwa ograniczyć się miała jedynie do stworzenia systemu wspierającego jednostkę w znalezieniu zatrudnienia oraz wsparciu małej i średniej przedsiębiorczości, co miałoby bezpośredni wpływ na wzrost dobrobytu i zmniejszyłoby zapotrzebowanie na pomoc socjalną państwa⁸⁷. Jednym z głównych celów polityki laborurzystów było zmniejszenie poziomu ubóstwa, co – przy odpowiednim wsparciu bezrobotnych – miało mieć bezpośredni wpływ na zwalczanie wielu patologii społecznych będących jego konsekwencją (wzrostu przestępczości, dezintegracji rodzin itp.)⁸⁸.

Żadne praktycznie zmiany nie dokonały się natomiast w kwestii świadczeń z tytułu renty podstawowej i zasiłku dziecięcego. Wprowadzono natomiast modyfikacje dotyczące systemu emerytalnego, w którym dokonano zmian w zakresie ubezpieczeń emerytalnych, zagwarantowania minimalnego dochodu oraz system emerytur udziałowych dla osób o przeciętnych zarobkach i nieposiadających prywatnego zabezpieczenia emerytalnego (zastąpiony ostatecznie przez kredyt emerytalny)⁸⁹. Podjęte przez konserwatystów i kontynuowane przez Partię Pracy reformy systemu zmierzały do zagwarantowania niskiej emerytury państwowej, co miało zdeterminować jednostkę do wykorzystania innych dopuszczalnych prawem form dodatkowego zabezpieczenia na dożycie. Wypracowany przez lata system zapewniający minimalny poziom dochodów emerytalnych miał zagwarantować, że wydatki na emerytury publiczne w relacji do PKB powinny w przyszłości należeć do najniższych w świecie⁹⁰.

⁸⁷ W tym celu przygotowano m.in. ogólny program *Welfare to Work*, wspomagający bezrobotnych w znalezieniu pracy, zob. R. Layard, *Welfare-to-Work and the New Deal*, http://cep.lse.ac.uk/layard/welfare_to_work.pdf, stan z 02.03.2010 r., oraz program *New Deal for 18–24 year olds*, mający na celu pomoc młodym osobom bezrobotnym w znalezieniu pracy oraz zwiększenie ich szans na zatrudnienie, <http://www.delni.gov.uk/index/finding-employment-finding-staff/fe-fs-help-to-find-employment/newdeal/new-deal-for-18-24-year-olds.htm>, stan z 02.03.2010 r.

⁸⁸ T. Scharf, dz. cyt., s. 80. Z dzisiejszego punktu widzenia można stwierdzić, iż pomimo intensywnej działalności państwa na rzecz likwidacji ubóstwa, we współczesnej Wielkiej Brytanii – niewątpliwie jedno z najbogatszych państw świata – 20% ludności żyje poniżej tzw. progu ubóstwa, a przepaść między bogatymi i biednymi jest obecnie o wiele większa niż w latach 70. XX wieku, czego konsekwencją jest najwyższy poziom nierówności od czasów II wojny światowej. Dokonało się to pomimo działań mających na celu regulację wynagrodzeń, co w dłuższym czasie może zagrozić społecznej spójności. Zob. *An Anatomy of Economic Inequality in the UK – The Report of the National Equality Panel*, <http://www.guardian.co.uk/society/2010/jan/27/unequal-britain-report>, stan z 22.02.2010 r.

⁸⁹ Obecnie system emerytalny Wielkiej Brytanii składa się z trzech filarów. Przynależność do pierwszego i drugiego filaru jest obowiązkowa, natomiast uczestnictwo w trzecim filarze jest całkowicie dobrowolne. Emerytura publiczna jest dwustopniowa i składa się z komponentu bazowego typu *flat-rate (Basic State Pension)* oraz dodatkowego, powiązanego z zarobkami (SERPS/SSP). Przynależność do drugiego filaru można zastąpić uczestnictwem w prywatnym planie emerytalnym, który może przybrać formę emerytury zakładowej, indywidualnej lub udziałowej (zasada *contracted out*), zob. S. Pieńkowska, dz. cyt.

⁹⁰ Tamże.

Pierwsza dekada XXI wieku najprawdopodobniej zamknie okres długi okres rządów Partii Pracy. Dzisiaj możemy jednoznacznie stwierdzić, że jej program w zakresie polityki społecznej nie okazał się lepszym od rozwiązań z czasów M. Thatcher. Trzecia droga była w praktyce kontynuacją polityki społecznej podjętej w latach osiemdziesiątych. Obecny system to zdeterminowane historycznie rozwiązania prawne, ujmujące politykę społeczną w duchu liberalnym.

Na przestrzeni ostatnich lat polityka społeczna stała się przedmiotem wielu analiz i studiów porównawczych. Powstały jej różne koncepcje i modele, w których bierze się pod uwagę:

- dostęp do świadczeń i usług;
- selektywność lub powszechność ochrony socjalnej;
- jakość i poziom świadczeń i usług;
- zakres i cele polityki rynku (prawo do pracy, prawo do zasiłku);
- rolę władz publicznych w zaspokajaniu podstawowych potrzeb obywateli,
- sposoby finansowania programów socjalnych⁹¹.

Za najważniejsze klasyfikacje funkcjonujących modeli polityki społecznej uznaje się typologię autorstwa R. Titmussa, N. Furnissa i D. Tilton, G. Esping-Andersena⁹².

R. Titmuss wyróżnił trzy modele polityki społecznej: marginalny (rezydualny), w którym polityka społeczna wkracza wyłącznie w sytuacji, kiedy nie ma możliwości zaspokojenia potrzeb w oparciu o instrumenty rynkowe i wsparcie rodziny, a działania te mają wyłącznie charakter doraźny; motywacyjny (wydajnościowy), traktujący politykę społeczną jako dodatek do gospodarki, pełniący wobec niej rolę służebną; instytucjonalno-redystrybucyjny, gdzie polityka społeczna jest instytucją gwarantującą powszechny dostęp do świadczeń w oparciu o kryterium potrzeb⁹³.

N. Furniss i D. Tilton, dokonując kwalifikacji polityki społecznej, odnoszą ją do modelu państwa. W tym ujęciu państwo może występować jako: państwo pozytywne – polityka społeczna ma spełniać funkcję „parasola ochronnego” dla właściciela kapitału i chronić przed trudnościami związanymi z uwarunkowaniami rynkowymi; państwo bezpieczeństwa socjalnego – w którym celem polityki społecznej staje się zagwarantowanie pewnego minimalnego poziomu dochodów dla wszystkich obywateli; państwo dobrobytu społecznego – w którym funkcja polityki społecznej sprowadza się do wyrównania obywatelom warunków życia⁹⁴.

G. Esping-Andersen z kolei zaproponował w miejsce modelu nowy termin: reżim, wyróżniając: reżim liberalny, zbliżony w swej koncepcji do modelu marginalnego Titmussa, w którym państwo w sferę polityki społecznej wkracza dopiero wtedy, gdy rynek nie jest w stanie zapewnić jednostce minimum egzystencji; reżim konserwatywno-korporacyjny, występujący wówczas, gdy państwo uzależnia swoją pomoc dla jednostki od

⁹¹ M. Książpolski, *Modele polityki społecznej*, Opracowania PBZ, zeszyt nr 3, Warszawa: IPiSS, 1999, s. 8.

⁹² Zob. M. Książpolski, *Polityka społeczna. Wybrane problemy...*, dz. cyt., s. 91–97; E. Karpowicz, *Modele polityki społecznej. Kierunki zmian polityki społecznej w Polsce*, Informacja BSiE, nr 1249 (IP-111S), s. 4–6.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ Tamże.

jej sytuacji na rynku pracy; reżim socjaldemokratyczny, w którym państwo staje się odpowiedzialne za jednostki, ponieważ to całokształt system jest jedynym determinantem ich sytuacji materialnej i miejsca w strukturze rynku pracy, podważając jednocześnie tezę, że rynek i rodzina są w stanie samodzielnie zaspokoić potrzeby jednostki⁹⁵.

Jak słusznie zauważa M. Książkowski – przedstawiciel polskiej nauki o polityce społecznej – powyższe typologie są konstrukcjami o charakterze idealnym, a realizowana polityka społeczna zawiera najczęściej elementy charakterystyczne dla każdego z wymienionych modeli⁹⁶.

W odniesieniu do Wielkiej Brytanii najbardziej uzasadnione jest przyporządkowanie przyjętych rozwiązań do modelu marginalnego, choć – jak stwierdza M. Książkowski – jej polityka społeczna nie daje się jednoznacznie przypisać do żadnego modelu sformułowanego przez Titmussa i Esping-Andersena⁹⁷. W obowiązujących rozwiązaniach Zjednoczone Królestwo odeszło jednak od wariantu zaproponowanego przez Beveridge’a – charakterystycznego dla wielu krajów Unii Europejskiej – opierając politykę społeczną na obowiązkowych ubezpieczeniach społecznych, powszechnej służbie zdrowia i systemie zasiłków zabezpieczających minimalne potrzeby, powierzając znaczną sferę bezpieczeństwa socjalnego obywatelom, którzy – tylko przy pewnym wsparciu państwa – muszą zapewnić sobie i swój dobrobyt.

Czy w takim wypadku uprawnione jest użycie w stosunku do Zjednoczonego Królestwa terminu *welfare state*? Tak, ponieważ przyjęte rozwiązania prawne posiadają cechy charakterystyczne dla współczesnego państwa opiekuńczego. Należy jednak dodać, iż system ten jest oparty na zdecydowanie odmiennych zasadach od rozwiązań przyjętych w Europie kontynentalnej. Nie dziwi tym samym twarde stanowisko Wielkiej Brytanii wobec wszelkich aspektów związanych ze zunifikowanymi rozwiązaniami proponowanymi przez Unię Europejską w zakresie wspólnej polityki społecznej. Wypracowany bowiem model brytyjski ma wyraźne podłoże historyczne, a przyjęte w duchu liberalnym rozwiązania mają charakter ewolucyjny i charakterystyczny wyłącznie dla Zjednoczonego Królestwa. Jak słusznie zauważa T. Scharf, w systemie tym „przeważają tradycje społeczno-polityczne wywodzące się z ustawy o ubogich (rozdzielenie między godnymi i niegodnymi odbiorcami świadczeń socjalnych, piętnująca kontrolna ubóstwa) i z raportu Beveridge’a (orientacja na pracę zarobkową połączona z bardzo niskimi składkami i z minimalnym zabezpieczeniem podstawowym dla całego społeczeństwa)”⁹⁸.

Jaką drogą pójdzie dalej Wielka Brytania? Odpowiedź na to pytanie jest trudna, a Brytyjczycy znani są ze swojego konserwatyzmu. Jak jednak wynika z opublikowanego w styczniu 2010 r. raportu, w Wielkiej Brytanii coraz bardziej zwiększa się przepaść życiowa między bogatymi a biednymi. W państwie – które należy do z najbogatszych państw w Europie – aż jedenaście milionów mieszkańców żyje poniżej tak zwanego

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ M. Książkowski, *Modele polityki społecznej*, [w:] A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książkowski (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, 1998, s. 79.

⁹⁷ Tamże, s. 80.

⁹⁸ T. Scharf, dz. cyt., s. 81.

progu ubóstwa. A jeszcze w 1999 r. Tony Blair deklarował, że wszyscy w „Wielkiej Brytanii będziemy klasą średnią”...⁹⁹.

Bibliografia

An Anatomy of Economic Inequality in the UK – The Report of the National Equality Panel.: <http://www.guardian.co.uk/society/2010/jan/27/unequal-britain-report>, stan z 22.02.2010 r.

Barr N., *Ekonomika polityki społecznej*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 1993.

Beveridge W. H., *Social Insurance and Allied Services*, London: HMSO, 1942.

Beveridge W. H., *Voluntary Action: A Report on Methods of Social Advance*, London: George Allen and Unwin, 1948.

Blair T., Schroeder G., *Trzecia droga. Manifest socjaldemokratyczny*, „Gazeta Wyborcza”, 1999, nr 159.

Bruce M., *The Coming of the Welfare State*, London, 1972.

Ceran T. S., *Thatcherizm jako doktryna społeczno-polityczna*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008.

Clarke J., *Changing Welfare, Changing States – New Directions in Social Policy*, London: Sage, 2004.

Cohen D., *Kłopoty dobrobytu*, Kraków: Wydawnictwo Znak, 1998.

Dubel L., *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, 2005.

Gabryszak R., Magierka D. (red.), *Wprowadzenie do polityki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Difin, 2009.

Geremek B., *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1989.

Giddens A., *Poza lewicą i prawicą*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2001.

Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1999.

Golimowska S., *Polityka społeczna państwa w gospodarce rynkowej. Studium ekonomiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.

Jamróz A., *Między liberalizmem socjalnym a neoliberalizmem. O ewolucji powojennego liberalizmu*, [w:] R. Olszewski, Z. Tymoszek (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.

Karpowicz E., *Modele polityki społecznej. Kierunki zmian polityki społecznej w Polsce*, Informacja BSiE, nr 1249 (IP-111S).

Kautsky K., *Tomasz More i jego „Utopia”*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza, 1950.

Kraus K., Geisen T., Piątek K. (red.), *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005.

⁹⁹ J. Pawlicki, *Brytyjczycy coraz bardziej bogaci i biedni*, „Gazeta Wyborcza”, 2010, nr 23.

Księżopolski M., *Modele polityki społecznej*, Opracowania PBZ, zeszyt nr 3, Warszawa: IPISS, 1999.

Księżopolski M., *Modele polityki społecznej*, [w:] A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Księżopolski (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, 1998.

Księżopolski M., *Polityka społeczna. Wybrane problemy porównań międzynarodowych*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, 1999.

Layard R., *Welfare-to-Work and the New Deal*, http://cep.lse.ac.uk/layard/welfare_to_work.pdf, stan z 02.03.2010 r.

Leś E., *Działalność dobroczynna w Europie i Ameryce. Tradycje i współczesność*, Centrum Informacji dla Organizacji Pozarządowych BORDO, cz. I–III.

Leś E., *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka, 2001.

Mała encyklopedia PWN, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995.

Marginalizacja i wykluczenie społeczne Wykład monograficzny 2004/2005, dr Ryszard Szarfenberg, <http://www.ips.uw.edu.pl/rszarf/wykluczenie/historia.pdf>, stan z 16.02.2010 r.

New Deal for 18–24 year olds, <http://www.delni.gov.uk/index/finding-employment-finding-staff/fe-fs-help-to-find-employment/newdeal/new-deal-for-18-24-year-olds.htm>, stan z 02.03.2010 r.

Olszewski H., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

Olszewski R., Tymoszek Z. (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.

Orczyk J., *Polityka społeczna. Uwarunkowania i cele*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 2005.

Pawlicki J., *Brytyjczycy coraz bardziej bogaci i biedni*, „Gazeta Wyborcza”, 2010, nr 23.

Pieńkowska S., *Publiczny system emerytalny w Wielkiej Brytanii*, „Polityka Społeczna”, 2007, nr 2.

Płocharczyk R., *Recenzja książki Bronisława Geremka „Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia”*, <http://www publikacje.edu.pl/publikacje.php?nr=5408>, stan z 12.02.2010 r.

Podolski K., Turnowiecki W., *Polityka społeczna*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2001.

Polak M., *Pojęcie, zakres i geneza polityki społecznej*, [w:] R. Gabryszak, D. Magierka (red.), *Wprowadzenie do polityki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Difin, 2009.

Rajkiewicz A., Supińska J., Księżopolski M. (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, 1998.

Report by Sir William Beveridge Presented to Parliament by Command of His Majesty, November 1942, <http://www.sochealth.co.uk/history/beveridge.htm>, stan z 20.02.2010 r.

Rysz-Kowalczyk B. (red.), *Leksykon polityki społecznej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR F.H.U., 2001.

Rysz-Kowalczyk B., Szatr-Jaworska B. (red.), *Wokół teorii polityki społecznej. Szkice i studia dedykowane Profesorowi Janowi Daneckiemu na jubileusz siedemdziesiątych piątych urodzin*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR F.H.U., 2003.

Scharf T., *Polityka społeczna w Wielkiej Brytanii: od ustawy o ubogich do „trzeciej drogi”*, [w:] Kraus K., Geisen T., Piątek K. (red.), *Państwo socjalne w Europie. Historia – Rozwój – Perspektywy*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005.

Szarfenberg R., *Definicje polityki społecznej*, [w:] B. Rysz-Kowalczyk, B. Szatr-Jaworska (red.), *Wokół teorii polityki społecznej. Szkice i studia dedykowane Profesorowi Janowi Daneckiemu na jubileusz siedemdziesiątych piątych urodzin*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR F.H.U., 2003.

Szarfenberg R., *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR F.H.U., 2006.

Szarfenberg R., *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2008.

Taylor M., Kendall J., *History of the Voluntary Sector*, [w:] J. Kendall, M. Knapp (eds.), *The Voluntary Sector in the United Kingdom*, Manchester and New York: Manchester University Press, 1997.

Thatcher M., *Lata na Downing Street. Wspomnienia z okresu pełnienia funkcji premiera rządu Zjednoczonego Królestwa*, przekł. A. Kościukiewicz, K. Michalska, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 1996.

The Conservative Manifesto 1997, London: Conservative Central Office, 1997, <http://www.conservativemanifesto.com/1979/1979-conservative-manifesto.shtml>, stan z 26.02.2010 r.

Wiśniewski J., *Pewniej i równiej*, „Tygodnik Powszechny”, 2003, nr 21.

Zamorska K., *Perspektywy państwa opiekuńczego we współczesnym liberalizmie*, [w:] R. Olszewski, Z. Tymoszek (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.

Zięba A., *Współczesne brytyjskie doktryny polityczne*, Białystok: Wydawnictwo Temida 2, 2001.

Ziętara W., *Idee liberalne we współczesnej doktrynie socjaldemokracji*, [w:] R. Olszewski, Z. Tymoszek (red.), *Ideologia, doktryny i ruch polityczny współczesnego liberalizmu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.